

Національна Академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

На правах рукопису

Полянський Павло Броніславович

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СРСР У 1938 - СЕРПНІ 1939 рр. В
АНГЛОМОВНИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ВИДАННЯХ

07.00.02 - Всесвітня історія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ 1996

АВ 34.206

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
ТРУБАЙЧУК АНАТОЛІЙ ФОТІЙОВИЧ

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, завідувач
відділом Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України
КАМІНСЬКИЙ ЄВГЕН ЄВМЕНОВИЧ
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту історії НАН України
КОВАЛЬ ВІКТОР САВИЧ

Провідна організація - Київський університет імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться "28" березня 1996 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України /254050, Київ-50, вул. Пугачова, 12/2/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Автореферат розісланий "28" лютого 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Верба І.В.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00740184 (0)

аніка

Актуальність теми. Незважаючи на те, що від часу закінчення другої світової війни минуло понад півстоліття, не втрачають своєї значимості проблема виявлення причин та механізму її початку, оцінка ролі в цьому окремих країн та їх лідерів, у тому числі й СРСР. Це особливо важливо тепер, коли й наприкінці другого тисячоліття людство не спромоглося облаштувати такий світовий порядок, який унеможливив би війни як спосіб розв'язання міждержавних конфліктів.

Становлення України як незалежної держави - члена міжнародного співтовариства, - передбачає в числі інших невідкладних завдань вироблення нею власної зовнішньополітичної доктрини. Вона, у свою чергу, повинна враховувати історичний досвід українського народу, має базуватися на врахуванні уроків минулого. Саме тому зовнішня політика СРСР наприкінці 30-х років, що мала безпосередній вплив на Україну, становить не лише науковий, а й практичний інтерес.

Обрання дисертантом за предмет дослідження зовнішньої політики СРСР в переддень другої світової війни через призму її розкриття в англійських документальних збірниках вмотивоване тим, що впродовж багатьох десятиріч вітчизняні історики були позбавлені можливості повною мірою оперувати дипломатичними документами з цих видань. Це, у свою чергу, ставало на заваді всебічному розкриттю проблем передвоєнної історії, спричинило появу значного числа праць, в яких подавалася одномірна картина подій кінця 30-х років. З іншого боку, і дотепер, коли на терені історичної науки усунуто ідеологічні перестороги, ряд проблем, фактів та обставин з історії передвоєнної зовнішньої політики СРСР потребують подальшого вивчення й переосмислення.

Наявність чималої кількості праць, присвячених ролі Радянського Союзу в передвоєнних міжнародних відносинах, не знімає потре-

би у подальшій розробці цієї проблеми. Проте, останнім часом, після сплеску в 1989-1991 роках інтересу до ролі Радянського Союзу в міжнародній кризі кінця 30-х років, в українській історичній науці, за винятком праць деяких авторів, намітився спад активності докола подій, що спричинили другу світову війну. У той же час, дискусії кінця 80-початку 90-х років, які нерідко мали ідеологічне забарвлення, не дали змоги розкрити ряд важливих аспектів зовнішньої політики СРСР. Зокрема, є необхідність дослідити підгрунтя тези радянської історіографії про те, що західні держави, насамперед Англія і Франція, своєю непослідовною, антирадянською за оцінкою спрямованістю політикою позбавили у серпні 1939 року Сталіна альтернативи й змусили укласти двосторонні угоди з Німеччиною.

Потребує ретельного аналізу також реакція радянського керівництва на зусилля Англії і Франції після краху "мюнхенської" політики цих країн, спрямовані на протидію силам агресії, а також проблема англо-франко-радянських переговорів весною-влітку 1939 року та ряд інших питань.

Французький фахівець у галузі дипломатії А.Дебідур ще понад сто років тому справедливо зауважував, що "завдання дипломатів полягає не лише в тому, щоб укладати договори, що підготовляють, попереджують чи закінчують війну", а й у налагодженні якнайширших взаємин між народами.¹ За концепцією ж "національних інтересів" Дж.Локка, дипломатичні справи належить вершити людям мудрим і розважливим. У досліджуваній період таких з них, як, наприклад, Л.Барту, виявилось обмаль, а долю народів було віддано на відкуп діячам на кшталт В.Молотова чи Й.Ріббентропа.

Широке використання дипломатичних документів англомовних аналізів, більшість яких залишаються поза науковим обігом української історичної науки, дозволяє відповісти на багато з цих питань.

¹ Дебідур А. Дипломатическая история Европы. 1814-1878. Т.1. Ростов-на-Дону, 1995, с.9

Мета і основні завдання дослідження. Головна мета дисертації полягає в тому, щоб розкрити, як найважливіші зовнішньополітичні акції Радянського Союзу кінця 30-х років трактується в англомовних збірниках дипломатичних документів, проаналізувати достовірність наведених у них фактів, вмотивованість оцінок і прогнозів західноєвропейських та американських дипломатів, перенісши їх на ґрунт результатів і наслідків практичної реалізації зовнішньополітичних доктрин; зіставити наміри та методи здійснення міжнародної політики, що її проводили лідери СРСР та інших країн.

Дисертація також має розширити знання про міжнародні відносини напередодні другої світової війни, зокрема, про місце СРСР в них, покликана дослідити документальну базу та концептуальні підходи упорядників англомовних документальних збірок до зазначеної проблеми проблеми.

У підсумку передбачається досягнення результатів, які б приодужалися науковцям у подальшій розробці теми, знайшли застосування у викладацькій діяльності, сприяли б вирішенню завдань сучасної зовнішньої політики України.

Стан наукової розробки теми. Досліджувана дисертантом проблема постійно перебувала і продовжує залишатися в полі зору істориків. Проте, у контексті, що розглядається автором, вона не дістала належного висвітлення і не стала предметом спеціального вивчення як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Окремі її аспекти розкрито з новітніх для вітчизняної історичної науки позицій, зокрема, у працях таких українських вчених як В.Коваль,¹

¹ Коваль В.С. Воз'єднання західно-українських земель та міжнародні відносини. 1939-1941. К., 1979; Його ж. Змова проти Європи // Вітчизна, 1988, №10; Його ж. Радянсько-німецький пакт 1939 р. К., 1989; Його ж. Радянсько-німецький пакт 1939 р. // Минуле України: відновлені сторінки. К., 1991

Дж.Коляска /Канада/,¹ В.Косик/Франція/,² А.Трубайчук,³ А.Якушевський.⁴ Суттєвого значення в їх працях надано аналізу альтернатив другій світовій війні, причинно-наслідковим зв'язкам між визначальними подіями, що передували їй, ролі українського фактора у міжнародних відносинах 1938-1939 років.

Праці істориків радянської доба за концептуальними підходами їх авторів класифікуються дисертантом на дві основні групи. До першої з них, яку складають дослідження І.Андросова, Л.Безименовського, В.Бережкова, І.Коблякова, І.Овсяного та деяких інших, дисертантом застосовується означення "традиціоналістська література". Вмотивованість такого формулювання обґрунтовується тим, що праці зазначених авторів базуються на звичних для радянської історіографії оцінках радянської зовнішньої політики періоду 30-х років і вони не зазнали суттєвої корекції навіть після того, як ряд замовчуваних в СРСР важливих документів та фактів стали надбанням істориків та громадськості.

До другої групи автор відносить праці істориків, які напри-

-
- ¹ Kolasky J. *Partners in Tyranny. The Nazi-Soviet nonaggression Pact*, August, 23, 1939. Mackenzie Institute. Toronto, 1990
- ² Косик В. *Україна під час другої світової війни. 1938-1945*. Київ - Париж - Нью-Йорк - Торонто, 1992
- ³ Трубайчук А.Ф. *Була ли альтернатива второй мировой войне /стенограмма лекции/*. К., 1989; *Його ж. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне*. К., 1990; *Його ж /у співавторстві з П.Полянським/*. Історико-публіцистична література 1988-1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною //Український історичний журнал, 1992, №1; *Його ж. Брудершафт двох диктаторів*. К., 1993; *Його ж. Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен*. К., 1994; *Його ж. Червона Армія і рейхсвер у 20-30 роки* //Український історичний журнал, 1993, №1 та інші
- ⁴ Якушевський А. *Радянсько-німецький договір 1939 р.* //Український історичний журнал, 1989, №8-9; *Його ж. Противоречивый договор* //Аргументы и факты, 1989, №32

кінці 80 - на початку 90-х років піддали аргументованій критиці панівну в тогочасній радянській історичній науці тезу про односторонню відповідальність Заходу за відсутність ефективної системи колективного стримування агресії в Європі. Крім згаданих українських вчених, до цієї групи належать В.Дашичев, В.Куліш, С.Случ та інші дослідники.

В 90-х роках з'явилися цікаві розвідки з проблем радянсько-німецького економічного та військового співробітництва М.Абрамова,¹ А.Ахматазяна,² А.Шевякова,³ Спробу ґрунтовного аналізу широкого комплексу подій, пов'язаних з передвоєнною зовнішньою політикою Радянського Союзу здійснено у працях Б.Орлова,⁴ Г.Розанова,⁵ М.Семиряги,⁶ німецької дослідниці І.Фляйшхауер.⁷

Серед праць англомовних авторів варто відзначити дослідження радянсько-німецьких військових контактів до 1939 року Х.Гатцке,⁸

¹ Абрамов М.А. Особая миссия Давида Кандедаки // Вопросы истории, 1991, №4

² Ахматазян А.А. Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920-1933 гг./по новым документам/ //Новая и новейшая история, 1990, №5

³ Шевяков А.А. Советско-германские экономические отношения в 1939-1941 годах //Вопросы истории, 1991, №4-5

⁴ Орлов Б.М. В поисках союзников: командование Красной Армии и проблемы внешней политики СССР в 30-х годах //Вопросы истории, 1990, №4

⁵ Розанов Г.Л. Сталин - Гитлер. Документальный очерк о советско-германских дипломатических отношениях /1939-1941/. М., 1991

⁶ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. М., 1992

⁷ Фляйшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939. М., 1991

⁸ Gatzke H.W. Russo-German Military Collaboration During the Weimar Republic. // American Historical Review, LXIII, 3 /April 1958/

Ф.Карстена,¹ Г.Халлгартена;² аналіз спадкоємності в зовнішній політиці Росії та СРСР М.Білоффа; підвалин нацистської зовнішньої політики - К.Вітта.³ Розвиток радянсько-німецьких відносин до укладення пакту про ненапад і до нападу Німеччини на СРСР розглянуто А.Буллоком,⁴ Г.Вайнбергом,⁵ Д.Уоттом,⁶ А.Рідом і Д.Фішером,⁷ Н.Гібсоом.⁸ Низка фундаментальних розробок англійських істориків з'явилася до 50-х роковин початку другої світової війни.⁹

У той же час майже відсутні праці з досліджуваного періоду, в основу яких вітчизняні історики та спеціалісти з країн колишнього СРСР поклали б англійські документальні видання. До їх числа можна віднести статтю Д.Наджафарова, написану на базі першого то-

¹ Carsten F.L. The Reichswehr and Red Army 1920-1933.// Survey, N 44-45 /October 1962/

² Hallgarten G.W.F. General Hans von Seeckt and Russia, 1920-1922.// Journal of Modern History, 21, N 1 /March 1949/

³ Beloff M. The Foreign Policy of Soviet Russia. London /New York/ Toronto. Volume 2, 1952; Poole de Witt C. Lighton on Nazi Foreign Policy.// Foreign Affairs, October, 1946

⁴ Bullock A. Hitler: A study in Tiranny. London, 1955

⁵ Weinberg G.L. Germany and Soviet Union. 1939-1941. Leiden, 1971

⁶ Watt D.C. The initiation of the negotiation leading to the Nazi-Soviet pact: A historical problem.// C.Abramsky, B.J. Williams Essays in honour of E.H.Carr. London, 1974

⁷ Read A., Fisher D. The deadly embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939-1941. London, 1988

⁸ Gibbs N.H. Grand Strategy. Vol. 1. London, 1976

⁹ Bell F. Origins of the Second World War in Europe. London, 1990; Edmonds R. Big Three. Churchill, Roosevelt and Stalin in Peace and War. London, 1991; Overy R., Wheartcroft A. Road to War. London, 1990; Watt D.C. How War Came. London, 1990; Charmely J. Chamberlain and the Lost Peace. London, 1989; Gilbert M. Second World War. London, 1989; Keegan J. Second World War. London, 1989

му видання "Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939"¹ та публікацій В. Малькова,² щоправда, із застереженням, що в ній охоплено події за межами періоду, що розглядається в дисертації, й, до того ж, вона ґрунтується переважно на архівних даних.

Методологія і джерельна база дослідження. З точки зору методології дослідження базується на засадах історизму, наукової об'єктивності, методологічного плюралізму. У дисертації застосовується метод історичного аналізу документальних джерел з проблематики. Дисертант також вдається до порівняльного методу для зіставлення фактологічної основи англомовних та радянських документальних видань, концептуальних підходів до тих чи інших подій, явищ чи дійових осіб. Водночас, з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, дисертант застосовує синхронно-хронологічний метод, поєднуючи його з ретроспективними екскурсами. Автор вільний від будь-якої ідеологічної упередженості.

Специфічність дисертації полягає у тому, що в ній зроблено спробу поєднати елементи історіографічного аналізу й документального дослідження з опором саме на англомовні документальні аннали; пропонується погляд на проблему на стику власне історіографії та документалістики.

Джерельну базу дисертаційної роботи становлять збірники дипломатичних документів, видрукувані у Великобританії та США: "Documents on British Foreign Policy, 1919-1939", "Documents on German Foreign Policy. 1918-1945", "Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office", "The French Yellow Book. Diplomatic Documents /1938-1939/", "Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939. /In Five Volumes/".

¹ Наджафаров Л.Г. Дипломатия США и советско-германские переговоры 1939 года //Новая и новейшая история, 1992, №1
² Мальков В.л. Прибалтика глазами американских дипломатов. 1939-1940 гг. //Из архивов США. //Новая и новейшая история, 1990, №5

Також використано матеріали й документи з фондів вітчизняних і зарубіжних архівів, зокрема Центрального державного архіву громадських об'єднань України/ЦДАГОУ /ф.І/ та Архіву Комінтерну Російського Центру зберігання і вивчення документів новітньої історії/РІЗВДНІ /ф.495/

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1938 - серпня 1939 років. Це обумовлено тим, що саме на цей етап міжнародних відносин припадає кульмінація та розв'язка найвагоміших подій, що передували початку другої світової війни, остаточно визначилися найголовніші пріоритети в політиці провідних європейських країн та СРСР: активізація зусиль Англії та Франції, спрямованих на протидію Гітлеру після порушення ним статей Мюнхенського пакту та окупації Чехословаччини. Це, зокрема, виявилось в гарантуванні західними демократіями безпеки держав, яким загрожувала небезпека з боку Німеччини, з одного боку, та пошуками точок зіткнення з Радянським Союзом у справі фіндування системи колективної безпеки в Європі - з іншого; політичні та військові переговори між Англією, Францією та СРСР, форсоване зближення Сталіна та Гітлера, що призвело спочатку до укладення між Німеччиною та Союзом РСР торговельно-кредитної угоди, а згодом і пакту про ненапад.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше робиться спроба дослідити інформаційну базу та концептуальні підходи англломовних документальних збірників, оцінки, що даються в них зовнішній політиці Радянського Союзу. Дисертантом запропоновано низку оригінальних ідей щодо причин та обставин загострення міждержавних взаємин наприкінці тридцятих років, в дискусійному плані аналізуються ряд положень вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Практичне значення дисертації. Результати дослідження можуть знайти застосування в подальшій розробці проблеми причин виник-

нення військових конфліктів взагалі та другої світової війни зокрема, її матеріали та висновки можуть використовуватися в процесі викладання вузівських та шкільних курсів всеоцітньої історії, спецкурсів та спецсеінарів на історичних факультетах університетів та педагогічних вузів, при написанні курсових та дипломних робіт, створенні підручників та посібників.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ, ЯКІ ВНОСЯТЬСЯ НА ЗАХИСТ:

1. Англомовні документальні збірники дипломатичних документів, попри певні вади методологічного характеру, повніше та об'єктивніше за аналогічні радянські видання відтворюють картину міжнародних відносин 1938-1939 років.

2. Не витримує перевірки фактами і не має достатнього документального підтвердження канонізована радянською історіографією теза, ніби то радянське керівництво у серпні 1939 року не мало альтернативи пакту про ненапад з Німеччиною. Дисертант дотримується точки зору, що пакт Сталіна - Гітлера не був плодом сталінської чи гітлерівської імпровізації, фатального збігу обставин, а став результатом свідомого вибору з боку Сталіна, оскільки саме за ним залишалося останнє слово стосовно того, бути пакту чи ні. Цим своїм кроком він, знехтувавши готовність Англії та Франції укласти оборонний союз з СРСР, поховав останні надії на відвернення війни.

3. Наполягання Сталіна на наданні Радянському Союзу права вводити на територію Латвії, Литви, Естонії та Польщі Червону армію як гаранта їх безпеки було спричинене прагненням поширити на ці країни радянський вплив, щоб згодом анексувати їх чи інтегрувати до складу СРСР.

4. Керівні кола Англії та Франції відповідальні за зволікання з початком конкретної роботи по підготовці своїх делегацій до переговорів з радянською стороною. Головна ж провина за провал

власне політичних та військових переговорів між Англією, Францією та Радянським Союзом у Москві лежать на Сталіну та його найближчому оточенні. Висуваючи завідомо неприйнятні для Заходу та Польщі вимоги стосовно пропуску Червоної армії та територій Польщі, радянський уряд свідомо завів переговори у глухий кут, використавши їх як засіб тиску на Гітлера з метою добитися від нього якомога більших територіальних поступок при розподілі сфер впливу в Європі.

5. Пакт Сталіна-Гітлера, і особливо таємний додатковий протокол до нього, об'єктивно сприяли розв'язанню Гітлером війни проти Польщі, яка поклала початок війні світовій.

6. Незважаючи на те, що інформація про плановане підписання радянсько-німецького пакту була відома західним урядам, факт його укладення застав їх зненацька. У перших повідомленнях акредитованих у Москві дипломатів не було достовірних даних про дослідні формулювання статей додаткового протоколу. Це ставить під сумнів твердження деяких істориків, що усі без винятку подробиці радянсько-німецької угоди стали відомі на Заході відразу ж після його підписання.

Структура дисертації. Дослідження складається із вступу трьох розділів, висновків та списку джерел і літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, висвітлюється стан її дослідження, подається характеристика джерел, які становлять наукову базу дослідження.

Розділ I. Альтернативи зовнішньої політики СРСР: історіографічний аспект.

Аналізуючи тезу, що тривалий час безроздільно панувала в радянській історичній науці, щодо непогрішимості сталінської зов-

нішньої політики, дисертант простежує початок її утвердження в історичній літературі, в тому числі й у радянських документальних збірниках, колективних та монографічних працях. Автор ставить під сумнів твердження тих дослідників, які вважають, що причиною того, що Гітлеру вдалося розв'язати світову війну, стала винятково "політика умиротворення", що її проводив Захід, а визначальною подією у цьому напрямку - Мюнхенська угода. Аналізуються аргументи представників традиціоналістського напрямку на захист тези про історичну виправданість і необхідність укладення у серпні 1939 року радянсько-німецького пакту. Водночас, аналізуються аргументи дослідників, які дотримуються протилежних поглядів. У дисертації також ретроспективно прослідковується генеза радянсько-німецьких взаємин до 1938 року; на думку дисертанта, першим кроком до зближення СРСР та Німеччини став Раппальський договір від 16 квітня 1922 року.

Зіставляючи підходи дослідників різного спрямування до проблеми визначення ініціатора радянсько-німецького зближення, автор, зауважуючи, що не вважає це питання за принципово важливе, адже було обопільне прагнення Сталіна і Гітлера до такого зближення, вважає, що тут найбільш прийнятною формулою є "взаємний зондаж", оскільки наявні документи не дають підстав для того, щоб категорично вказати на ту чи іншу сторону як на ініціатора у кожному конкретному випадку.

Торкаючись питання про вплив українського чинника на перебіг європейської політики, зокрема місця у ній Закарпатської України, оперуючи відгукми американських, англійських та французьких дипломатів, дисертант приходять до висновку, що Гітлер, санкціонувавши анексію Угорщиною цього державного утворення, тим самим продемонстрував Сталіну своє прагнення до порозуміння з СРСР і що демонстрація було належним чином подієвано в Москві.

Це засвідчив і виступ Сталіна на XVIII з'їзді ВКП/б/ 10 березня 1939 року. В дисертації наводяться оцінки, які давали того-часні політики й дипломати зовнішньополітичному розділу сталінської промови, дається історіографічний зріз проблеми ролі цієї події в потеплінні радянсько-німецьких взаємин. Автор дотримується думки, що цей з'їзд комуністичної партії засвідчив остаточний поворот керма радянської зовнішньої політики у бік Берліна.

Аналізуючи зміни, що сталися в зовнішній політиці Англії і Франції після ліквідації Гітлером 15 березня 1939 року чехословацької державності, дисертант доходить висновку, що ця подія призвела до переходу Лондона й Парижа від намагання уникнути європейської війни шляхом поступок Гітлеру територіями, на які він претендував, до активної протидії нацистській агресії.

На підставі проведеного аналізу робиться висновок, що в серпні 1939 року Сталін мав щонайменше дві альтернативи пакту з Німеччиною: 1/ зайняти вичікувальну позицію; 2/ укласти угоду про колективну безпеку з Англією і Францією. Але він свідомо проігнорував їх, обравши третій варіант - союз з Гітлером.

Розділ II. Англо-франко-радянські переговори: пошуки противаг агресивним діям Німеччини в Європі.

I. Англо-французькі пропозиції щодо гарантій Польщі, Румунії, Греції, Туреччині та іншим потенційним жертвам гітлерівського експансіонізму і позиція СРСР.

Зміна розстановки сил у Європі після падіння Чехословаччини змусила британського прем'єра Н. Чемберлена ініціювати надання гарантій безпеки сусіднім з Німеччиною країнам. Але для того, щоб ці гарантії були ефективними, необхідне було приєднання до них СРСР. За цих обставин радянське керівництво як попередню умову для приєднання до них висунуло вимогу надати йому право на введення в екстремальній ситуації радянських військ на територію країн

Балтії, у Польщу та Румунію, втім через небажання зазначених держав прийняти цю допомогу, зайняло вичікувальну позицію.

Після анексії Гітлером 22 березня 1939 року литовського міста-порту Мемеля/Клайпеда/ Н.Чемберлен змушений був від імені британського уряду надати Польщі односторонні гарантії безпеки. За умов, коли Сталін зайняв позицію "уважного спостерігача", це було відчайдушним кроком, який, проте, було важко реалізувати на практиці. З поширенням згодом англійських гарантії на Румунію, Грецію й Туреччину та з приєднанням до них Франції, Радянський Союз опинився у дуже зручній ситуації - майже по всьому периметру свого західного кордону він був захищений від Німеччини своєрідним "санітарним кордоном" країн, що отримали гарантії від Англії та Франції. І навпаки, Лондон і Париж тепер мимоволі стимулювали погляд Гітлера на Захід, наражаючи на небезпеку німецького вторгнення. Лише небажання Сталіна приєднатися до англо-французьких гарантії та укладення ним пакту з Гітлером призведе до усунення цієї перешкоди на шляху вермахту й утворення спільного радянсько-німецького кордону.

Водночас, надання Англією і Францією односторонніх гарантії ряду країн значно ускладнило стосунки Лондона й Парижа з Німеччиною й практично поховало останні надії на врегулювання відносин з нею. Спроба англо-французької дипломатії знайти компромісний варіант формулювань проекту трьохсторонньої угоди успіху не мала - Сталіна не влаштувала формула, за якою СРСР приходив би на допомогу "за бажанням жертви агресії та у прийнятній для неї формі", оскільки він претендував на право вводити війська за власним бажанням і у прийнятній для нього формі. Ця суперечність стала головним каменем спотикання, адже, по суті, йшлося не просто про нейтралітет Заходу у разі анексії Сталініми суміжних країн, як то прибалтійських держав, а й допомогу йому в цьому. Не погодилося ра-

дяньське керівництво й на укладення угоди з Англією і Францією на випадок, якщо одна з цих країн опинилася б у стані війни з Німеччиною через надання допомоги жертві гітлерівської агресії.

2. Контрпропозиції Радянського Союзу від 17 квітня 1939 року та реакція Заходу на відставку М.Литвинова.

Аналізується зміст радянського проекту трьохсторонньої угоди, який, за оцінкою зарубіжних дипломатів, був механічним поєднанням британських та французьких пропозицій. Деякі його положення, проте, не були прийняті Заходом, оскільки вони, по суті, унеможливили його вплив на можливі події в Прибалтиці й, навпаки, надавали СРСР цілковиту свободу дії у цьому регіоні. Дисертант відстоює погляд, що на цьому етапі переговорів з Радянським Союзом більшу, порівняно з Англією, активність виявляла Франція. Британська ж сторона обрала тактику повільного опрацювання радянських пропозицій, виходячи з помилкового заниження військового потенціалу СРСР і не довіряючи особисто Сталіну. Ці чинники спричинили те, що, врешті-решт, Лондон відхилив радянський проект угоди.

У дисертації ґрунтовно аналізуються обставини та наслідки усунення Сталіним 3 травня 1939 року М.Литвинова з посади наркома закордонних справ. Наводяться відгуки на цю подію німецьких, британських, французьких та американських діячів; автор робить висновок, що відставка М.Литвинова викликала захват у Берліні і серйозно стурбувала західні демократії, які пов'язували з особою наркома офіційно проголошену Сталінем політику фіндування системи колективної безпеки в Європі. Водночас, дисертант не схильний ідеалізувати роль М.Литвинова у зовнішній політиці СРСР і не поділяє думки тих дослідників, які вважають його самостійною політичною фігурою. Автор виходить з того, що у сталінську епоху не могло одночасно існувати "сталінської" і "литвинівської" політики, а існувала лише одна зовнішньополітична лінія - лінія Сталіна. М.Литви-

нов і В.Молотов - це дві форми виявлення підходу Сталіна до проблем зовнішньої політики, і М.Литвінов потрібен був йому доти, доки була потреба у привабливому фасаді для підтримання образу борця за мир на Заході. З прийняттям Сталіним рішення про переорієнтацію на Гітлера потреба в цьому зникла, а разом з нею зник і НКЗС і М.Литвінов.

3. Англо-Франко-радянські політичні переговори і позиція радянської сторони на них.

Політичні переговори між Англією, Францією та СРСР, що тривали з 8 травня по 2 серпня 1939 року, в основному звелися до англо-радянського діалогу. На думку дисертанта, такий стан речей пояснюється далекістю залежності Парижа від Лондона - Франція виходила з чинності свого пакту з СРСР від 2 травня 1935 року і своїм місцем на цих переговорах обмежувала допомогу у прилученні до зазначеного договору Великобританії.

Наріжним каменем радянської позиції на політичних переговорах стало висунення В.Молотовим проблема поширення радянських гарантій на країни Балтії та питання про так звану "непряму агресію". Захід зважився на значні поступки Москві щодо задоволення її вимог, віддаючи собі звіт у тому, що без СРСР систему європейської колективної безпеки створити не вдасться, і побоючись, щоб Сталін не пішов на укладення союзу з Гітлером. Водночас, Англія і Франція не мали наміру потурати й сприяти поширенню сталінської експансії в Європі.

Дисертант оперує документами німецької зовнішньої політики, які демонструють, що у Берліні пильно і насторожено стежили за перебігом переговорів, сподіваючись на розкол серед їх учасників. Паралельно з московськими переговорами німецька дипломатія шукала шляхів до порозуміння з Радянським Союзом, що, за умов небажання Сталіна зв'язувати свої руки угодою із Заходом, об'єктивно робило

продовження англо-франко-радянських переговорів справою майже безперспективною. На підтвердження цієї тези в дисертації наводяться численні повідомлення американських посольств у Москві, Лондоні, Парижі й Берліні.

За таких обставин, не досягши мети, з ініціативи радянської сторона політичні переговори 2 серпня було перервано.

4. Військові переговори.

З огляду на те, що фактологічний бік цього питання належним чином розкрито в історичній літературі, у дисертації головну увагу зосереджено на концептуальних підходах до проблеми та її висвітлення в англомовних документальних анналах. Так, автор не поділяє думки, бачимо радянська делегація на переговорах зробила все від неї залежне для укладення військового союзу із Заходом, а представники Англії і Франції свідомо пішли на зрив переговорів. Також критично оцінюється теза, висунута тогочасними англійськими, французькими та радянськими політиками й утверджену в працях багатьох дослідників, про те, що чи не головним винуватцем провалу трьохсторонніх військових переговорів була Польща.

Наводяться документи, які спростовують твердження, що ніби то Лондон і Париж не мали наміру серйозно вести переговори, а лише імітували їх в очікуванні "нового Мюнхена".

Торкаючись питання про зволікання Англії з відправкою своєї місії до Москви, автор, не виправдовуючи такого підходу, вважає, що ця політика мала під собою певні підстави, оскільки було відомо, що Сталін веде подвійну гру, виважуючи, від кого йому вдасться отримати більше - від Заходу чи від Гітлера і прагнучи зіштовхнути західні демократії з Німеччиною. Тактика "повільних швидкостей" повинна була, на думку британських урядовців, призвести до того, що, у разі, якби переговори тривали до осені, Гітлер не наважився б за умов бездоріжжя атакувати Польщу, а до весни 1940 ро-

ку Захід зміцнив би свої сили опротиву і належним чином зустрів німецьку агресію, якби Гітлер все ж зважився на неї. За певних обставин це могло б якщо й не відвернути, то затримати початок війни, змусивши Гітлера серйозно зважити на її ризикованість в умовах, значно гірших для Німеччини, ніж вона мала влітку 1939 року.

Якщо на підготовчому етапі переговорів зводився Захід, то вже у ході їх він помінявся місцем зі Сталіним. Радянське керівництво розуміло, що ні Англія, ні Франція не погодяться на анексію СРСР Прибалтики, Польщі та Румунії, а Гітлер, якщо це хоч би тимчасово відповідатиме його інтересам, готовий буде розраховатися за радянський нейтралітет в європейській війні будь-якою ненімецькою територією. Намагання лондона й Парижа схилити Румунію і Польщу до задоволення побажань СРСР успіху не мали - якщо Румунія не відкидала категорично поступок зі свого боку, то польське керівництво продовжувало займати принципово негативну позицію. Непоступливість Варшави, на думку дисертанта, була спричинена не тільки і не стільки довідом перебування Польщі у складі Росії, амбітністю польських лідерів, за що їх справедливо критикував Захід, і навіть не антиросійськими та антикомуністичними настроями серед них, скільки реальним геополітичним становищем країни, яке не дозволяло їй однозначно пристати на бік одного із своїх могутніх сусідів - Німеччини чи СРСР.

Все ж французький уряд повів справжню дипломатичну атаку на польське керівництво з метою опонувати його поступитися у питанні про пропуск Червоної армії через Польщу у разі війни Англії і Франції проти Гітлера. Вона дала позитивний результат - Ю.Бек пішов на "тиху згоду", заявивши, що у разі війни його країна буде співпрацювати з СРСР "на технічних умовах". Ця формула не була ідеальною, але вона могла стати ^{важкою} для підписання англо-франко-радянської угоди. Якщо ж мати на увазі **попередню поступливість Варшави**

ви, то очевидними є суттєві зрушення, що сталися в її позиції. Цей поступ, у разі якщо Сталін зробив цілком природню у тодішній ситуації заяву, що Червона армія після виконання своєї місії щодо відсічі агресору негайно залишить польську територію, міг би бути ще більшим. Але безкорислові гарантії до його розрахунків не входила в час, коли у Москві вже готувалися до підписання пакту з Німеччиною, керівник радянської делегації маршал К.Ворошилов відмовився продовжувати переговори з Англією і Францією.

У дисертації наводяться численні документальні свідчення про різко негативну реакцію на такі дії радянського керівництва в Британії і Франції, заяви лідерів цих країн про те, що Захід виявився ошуканим Сталіним, а саму ідею колективної безпеки було поховано. Загальний висновок автора про причини невдачі військових переговорів у Москві зводиться до того, що головна відповідальність за неї лягає на Сталіна.

Розділ III. Новий етап радянсько-німецьких відносин.

I. Економічні угоди. Дипломатичні маневри Німеччини у травні-серпні 1939 року.

Розділ розпочинається з обґрунтування тези про обопільну зацікавленість СРСР і Німеччини одне в одному як в економічних партнерах. З огляду на це, ще з часів Веймарської республіки та Раппальського договору між ними налагодилися тісні контакти, особливо в економічній та мілітарній сферах. Привертається увага до того, що хоча з приходом до влади Гітлера в радянсько-німецьких взаєминах тимчасово настав період відносного похолодання, все ж контакти між Москвою і Берліном не припинилися. Це, зокрема, засвідчила й зустріч 15 липня 1935 року між радянським торгпредом в Німеччині Д.Канделакі та директором Імперського банку Я.Шахтом. На цій, як і в подальшому, зустрічі радянською стороною наполегливо ставилося питання про врегулювання політичних відносин між двома країнами як

перший крок до подальшого розвитку економічного співробітництва.

З різким погіршенням у 1936 році економічного становища в Німеччині внаслідок зверхнітаризованості її господарського механізму, що спричинило сировинний голод 1938 року, економічні кола країни, особливо військово-промисловий комплекс, висунули перед Гітлером питання про забезпечення економіки стабільними джерелами сировини, які, на їх думку, були в Радянському Союзі. Тому від травня 1939 року економічні та політичні переговори між сталінським та гітлерівським режимами велися паралельно. Подією, що виявилась своєрідним детонатором цього процесу, стала зустріч В.Молотова з Ф.Шуленбургом 20 травня 1939 року, в ході якої новий радянський нарком закордонних справ неодноразово порушував питання про необхідність задля успіху економічних переговорів підвести під них "політичну базу".

Важливим етапом у радянсько-німецькому зближенні стало відновлення у липні 1939 року в Берліні економічних переговорів, якими з радянської сторони опікувався Є.Бабарін та Г.Астахов, а з німецької - К.Шурре. Як свідчать документи, після того, як Берлін виказав готовність врегульовувати будь-які проблеми двосторонніх відносин на просторі від Балтійського до Чорного моря й справити тиск на Японію щодо проблема далекосхідного врегулювання з Радянським Союзом, 15 серпня В.Молотов висловив Ф.Шуленбургу бажання радянського уряду укласти пакт про ненапад з Німеччиною. Документи британської та французької дипломатії свідчать, що факт радянсько-німецьких контактів від Лондона і Парижа Сталіним було приховано.

Після того, як Німеччина прийняла радянські пропозиції щодо укладення пакту із спеціальним протоколом про розмежування сфер впливу в Європі, "політичну базу" під радянсько-німецькі відносини було підведено, що й зафіксувала торговельно-кредитна угода від 20 серпня.

2. Пакт 23 серпня 1939 року.

Дисертант зосереджує увагу на висвітленні того, як перипетії довкола укладення радянсько-німецького пакту відображено в матеріалах англомовних документальних збірників, на яких базується дослідження. Зокрема, наводяться витяги з листування Й.Ріббентропа, Ф.Шуленбурга, інформація, що її надсилали з Москви посли США, Великобританії та Франції стосовно подій, пов'язаних з перебуванням німецького міністра закордонних справ у радянській столиці та ходом його переговорів зі Сталіним.

У дисертації детально аналізуються зміни, що їх зазнав радянський проект пакту, подається історіографічний огляд оцінок пакту Сталіна-Гітлера.

Автор відзначає, що підписання радянсько-німецького договору мало великий резонанс у світі, особливо у Західній Європі та США. Якщо пакт сам по собі не викликав особливої підозри, за винятком Лондона, Парижа і Токіо, то інформація американського посольства в Москві про наявність додаткового таємного протоколу спричинила загальне збентеження. Численні телеграми американського посла в СРСР Л.Штейнгардта, який виявився найбільш поінформованим серед акредитованих у Москві дипломатів, з детальним викладом вузлових положень підписаного у Москві пакту та протоколу до нього, доповнені документами, що засвідчують реакцію на цю подію англійського та французького послів У.Сідса та Ж.Пайяра, дають підстави вважати, що британська та французька дипломатичні служби не повністю усвідомлювали серйозність наслідків цього пакту. Не на висоті виявився також польський уряд, який вважав пакт приватною справою Німеччини і Радянського Союзу, що до Польщі не має жодного стосунку.

Відгуки на укладення пакту з боку радянських представників за кордоном, зокрема посольства СРСР в Берліні, свідчать про те, що й для них ця угода виявилася несподіванкою, що, на думку дисертанта,

Polynskiy P.B. The foreign policy of the USSR in 1938 - August, 1939 in English documentary editions.

The dissertation for the competition of the academic candidate's degree of historic science with the speciality 07.00.02. - World History. The Dragomanov Ukrainian State Pedagogical University, Kyiv, 1996.

The wide use of English diplomatic documents allows to expose complicated problems connected with the Soviet foreign policy at the end of the 30-es more objective and completely.

The investigation allows to change our mind about a row of canonized thesis connected with the estimation of the role of the Soviet Union during the pre-war crisis of the international relations in Europe, expands the source basis of the problem.

The key words: international relations, diplomacy, negotiations, pact, alternative, historiography.

Полянокий П.Б. Внешняя политика СССР в 1938 - августе 1939 г. в англоязычных документальных изданиях.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - Всемирная история. Украинский государственный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1996.

Широкое использование англоязычных дипломатических документов позволяет объективнее и полнее раскрыть сложные проблемы, связанные с советской внешней политикой конца 30-х годов.

Исследование позволяет переосмыслить ряд канонизированных положений, связанных с оценкой роли Советского Союза в период предвоенного кризиса международных отношений в Европе, расширяет источниковедческую базу проблемы.

Ключові слова: міжнародні відносини, дипломатія, переговори, пакт, альтернатива, історіографія.

Підписано до друку 01.02.1996рОб'єм 1,1.Формат 60x84 1/16
Друк офсетний.Тир.100 пр.Зам.34.Безкоштовно.
Дод УДПУ ім.М.П.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.

AB 34.206
AB 34.206